

**הימנעות משירות צבאי
ומקומה בסיפורי החיים
של נשים וגברים בישראל**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: מירב פרץ

היחידה ללימודים בין תחומיים

התכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של פרופ' אורנה ששון-לוי מהמחלקה לסוציולוגיה
ואנתרופולוגיה והתכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן.

עבודה זו מתמקדת בתופעת ההימנעות משירות צבאי ובוחרת את המשמעויות החברתיות, הפוליטיות והמגדריות שהיא מקבלת בסיפורי החיים של נשים וגברים בישראל.

ההימנעות משירות צבאי, או בשמה המוכר יותר – "ההשתמטות" – היא תופעה ידועה בציבוריות הישראלית, והיא נדונה בהרחבה בשיח התקשורתי והפוליטי, בדרך כלל בהקשרים מתייגים, שמצביעים על התפשטותה המסוכנת של התופעה. במסגרת זו, "ההשתמטות" (כפי שניתן ללמוד משָׁמָה) נתפסת כפעולה לקויה מעצם טיבה, ומיוחסות לה סכנה לביטחון המדינה והעמקת אי-השוויון בחלוקה של הנטל הלאומי-חברתי. למרות הנוכחות הדומיננטית והטעונה של תופעה זו בשיח הציבורי בישראל, זוהי עבודת המחקר הראשונה שמתמקדת באופן ישיר בהימנעות משירות צבאי, ושבוחנת אותה דרך עיניהם של הסוכנים החברתיים שמייצגים אותה.

העוגן התיאורטי המרכזי של המחקר הוא המסורת הסוציולוגית שרואה בישראל חברה מיליטריסטית (קימרלינג, 1993). למיליטריזם בישראל יש ממדים שונים, והוא מתבטא, בין השאר, בהבניה של השירות בצה"ל כתרומה המשמעותית ביותר לקיומה ולביטחונה של המדינה; כאמת-מידה מרכזית להזדהות עם הערכים העליונים של החברה; כביטוי המובהק ביותר של "אזרחות טובה"; כגורם מפתח להכללה בקהילה הפוליטית; וכחלק טבעי, ואף רצוי, במסלול החיים של הפרט (ליסק וקני-פז, 1996; קימרלינג, 1993; Ben-Eliezer, 1998; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010).

למרות שבעשורים האחרונים מתפתח בישראל שיח דה-מיליטריסטי שמבקש לחזק את אופייה האזרחי של החברה (בן-אלעזר, 2003), התחום הצבאי עדיין נהנה מעליונות יחסית על פני התחום האזרחי (דוד, 2013), והחברה הישראלית רחוקה מלהשתחרר מהדומיננטיות של צבא, צבאיות, טרור ומלחמות בהווייתה היומיומית. בנסיבות אלה, השיח הרווח ממשיך לראות בשירות הצבאי ערך עליון, ולהדיר את אלה שלא-משרתים בצבא (ובתוכם את הנמנעים משירות צבאי) מהגדרות של זהות ישראלית, נאמנות למדינה ומעמד אזרחי וחברתי (Livio, 2011). עבודה זו מתבססת אפוא על ההנחה שהשיחים הדומיננטיים שמוקיעים את הנמנעים משירות צבאי מתורגמים אצלם לחוויות חיים משמעותיות וטעונות.

יחד עם זאת, העבודה מניחה שההימנעות משירות צבאי לא מכוננת חוויית חיים אחידה, אלא שהיא צפויה לגלם משמעויות שונות ומובחנות בקרב פרטים ממוקמים חברתיים ומגדריים שונים. הנחה זו מבוססת על הספרות המחקרית שמדגישה את חלוקת העבודה האתנו-מעמדית והמגדרית בצבא. במישור האתנו-מעמדי, מערכת המיון וההשמה הצבאית מעניקה עדיפות ברורה למתגייסים מהמעמד הבינוני-גבוה (שרובם אשכנזים) על פני מתגייסים מהמעמד הנמוך (שרובם מזרחים). כך נוצרת היררכיה אתנו-מעמדית של חלוקת התפקידים הצבאית שמשמרת את הריבוד האתנו-מעמדי בחברה האזרחית (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008). זאת למרות שהתפיסה הרווחת היא שהשירות הצבאי מהווה מסלול ייחודי להשגת אזרחות שווה וניידות חברתית עבור צעירים ממוקמים מוחלשים (סמוחה, 1983/4; Cohen, 2008).

במישור המגדרי, המערכת הצבאית מקצה את התפקידים המשמעותיים בארגון הצבאי (בפרט תפקידי לחימה, ותפקידים טכנולוגיים יוקרתיים) בעיקר לגברים, ורק במידה מוגבלת לנשים (משה, 2013, 2011a; Sasson-Levy, 2000; Robbins & Ben-Eliezer, 2000). לכך יש להוסיף את הזיהוי התרבותי העמוק המתקיים בין צבאות לגבריות אידיאלית (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006; Enloe, 1988), ואת ההבניה של השירות הצבאי כמבחן חניכה לגבריות תקנית בישראל (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001). כל אלה מעצבים את השירות הצבאי כפרקטיקה שיש לה היבטים מעמדיים ומגדריים בולטים. מכאן הנחת המוצא של העבודה היא שחוסר הנכונות לשרת בצבא, ומהלך ההימנעות משירות צבאי שמיושם בעקבותיו, צריכים להיבחן דרך העדשות המעמדית והמגדרית.

על רקע הנחות היסוד התיאורטיות האלה, עבודה זו בוחנת את המשמעויות השונות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בסיפורי החיים של גברים ונשים ממוקומים אתנו-מעמדיים שונים בחברה היהודית-ישראלית. העבודה מבוססת על השיטה הפנומנולוגית-פרשנית, שנסענת על התפיסות והחוויית של הסוכנים שמייצגים את התופעה החברתית הנחקרת, ושמניחה כי אין הפרדה בין נקודת מבטם לבין התופעה או הפרקטיקה שהם מייצגים (צבר-בן יהושע, 2006; Agnew & Pyke, 1994; Berg, 1998; Denzin & Lincoln, 2013).

במסגרת זו, ערכתי ראיונות עומק עם 73 גברים ונשים שנמנעו משירות צבאי, כלומר שיזמו את שחרורם משירות צבאי סדיר (לפני הגיוס או במהלך שירותם), באמצעות הצהרה על אי-התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ואצל נשים, גם באמצעות הצהרה על דת (אצל נשים לא-דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם הייתה שחרור מהצבא. הגדרה זו של אוכלוסיית המחקר תואמת, לתפיסתי, את הקטגוריה החברתית המזוהה ביותר עם תופעת "ההשתמטות" שעליה ביקשתי להאיר בעבודה זו. בהגדרה זו לא נכללים הסרבנים המצפוניים והפוליטיים, שמצהירים בגלוי על סירובם האידיאולוגי לשרת בצבא או בפעולות צבאיות מסוימות, ושנדונו בהרחבה בספרות המחקרית (למשל: אבינרי, 2001; אלגזי, 2004; מנוחין, 2006; Helman, 1999; Weiss, 2011).

ניתוח ההימנעות משירות צבאי דרך נקודת המבט המובחנת של הקבוצות השונות שמעורבות בפרקטיקה מצביע על המשמעויות המגוונות שהיא מגלמת בקרב גברים ונשים ממוקומים אתנו-מעמדיים שונים בישראל.

הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מסבירים את בחירתם שלא לשרת באמצעות הרגשות השליליים – ובפרט תחושות הפחד, החרדה, אי-ההלימה, הניכור והאבסורד – שהם חשו ביחס לזירה הצבאית. הרתיעה הרגשית העמוקה שלהם מהמערכת הצבאית מלווה בתפיסה שלפיה הצבא מתפקד כמוסד טוטלי ששולל את החירויות הבסיסיות של הפרט. לגישתם, ההימנעות משירות צבאי מבטאת פעולה שתכליתה היא "הגנה על הנפש", כלומר הגנה על העצמי מפני מצוקה נפשית בלתי נסבלת. מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי נשענים על מה שאני מכנה בעבודה זו "אינדיבידואליזם רגשי" – עמדה רגשית וקוגניטיבית שמכירה בזכות של הפרט לממש רצונות וחירויות מונעי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ייחודיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חווה איום ממשי עליה. עמדה זו שונה בתכלית מההנחה המקובלת בשיחים הציבוריים והאקדמיים העכשוויים, שלפיה חוסר הנכונות

של צעירים ממוקומים מבוססים לשרת בצבא נובע מהירידה בתגמולים (הכלכליים והסמליים) שהם יכולים להפיק בזירה הצבאית, ומושפע מהתפיסות האינדיבידואליסטיות-חומריות המתפשטות בחברה (בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007; Levy, 2009).

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, מסבירים את בחירתם שלא לשרת באמצעות התגמולים הכלכליים והסמליים הנמוכים שמופקים מהשירות הצבאי. במסגרת זו, הם ציינו שהצורך שלהם לעבוד לפרנסתם מגיל צעיר מנע מהם לשרת בצבא, והדגישו בעיקר את התמורה הסמלית הנמוכה שמגולמת בשירותם הצבאי, ושנעוצה בתפקידים הלא-יוקרתיים, המשפיליים, ונטולי האופק התעסוקתי שהצבא מקצה להם. הסברים אלה חושפים שההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי מבטאת תגובת-נגד לדחיקתם הסימבולית של המוחלשים לשוליים הצבאיים והחברתיים. על הרקע הזה, אני מציעה לראות בהימנעות משירות צבאי המתכוננת בפריפריה החברתית בישראל צורה של התנגדות אינדיבידואלית, ומכנה אותה "סרבנות חברתית". כינוי זה נשען על ההמשגה הראשונית של מאיר עמור (2010), שהציע את המונח "סירוב חברתי" כדי לתאר את מכלול הפרות המשמעת שנקטות על ידי צעירים מהפריפריה החברתית כלפי הצבא, כולל סירובי פקודה, נפקדות, עריקות והימנעות משירות צבאי.

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי עשויים לנקוט בהתנגדות מפורשת ומתמשכת, ולטפח לאורך זמן את הטינה והביקורת כלפי המערכת הצבאית. יחד עם זאת, חלקם מסתייגים בדיעבד מהסרבנות החברתית באמצעות הבעת אשמה, בושה, ואימוץ-מחודש של התכתיבים המיליטריסטיים. כל אחת מצורות ההתמודדות האלה מכילה מינונים שונים של התנגדות וקונפורמיות, ומדגימה את המלכוד שבו נתונים בני המעמד הפריפריאלי ביחסיהם עם הצבא. מצד אחד, הם עשויים לחוות את המערכת הצבאית כלא-מתגמלת, מפלה ומשפילה, ולסרב בנחישות להיות חלק ממנה. מצד שני, אי-שירותם בצבא מאיים על השתייכותם לקולקטיב הלאומי, ולכן הם ממסגרים בדיעבד את בחירתם שלא לשרת כשיבוש לא רצוי במסלול החיים, ובכך משמרים את התפיסה העקרונית שרואה בשירות הצבאי חוויה משמעותית ומתגמלת ו"כרטיס כניסה" לישראליות תקנית.

השוואה האתנו-מעמדית של ההימנעות משירות צבאי מצביעה על כך שבני המעמד הפריבילגי מצליחים לחמוק ביתר קלות, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, מהמחירים האישיים, התעסוקתיים והחברתיים שכרוכים בעובדה שלא שירתו בצבא. דפוס זה נובע מהמשאבים המגוונים הזמינים לבני המעמד הפריבילגי ושכוללים: הון תרבותי – שנגזר מהטקסטים התרבותיים האנטי-מיליטריסטיים והאנטי-ממסדיים (בעיקר מעולם הספרות, הקולנוע והמוזיקה) שאליהם הם נחשפו בצעירותם; הון פוליטי – שקשור בהתפתחות או בהתחזקות של עמדה שמאלית לאורך השנים; הון תעסוקתי – שנובע מסביבה תעסוקתית-מקצועית שמקבלת בהבנה יחסית את אי-השירות בצבא; והון אזרחי – שמתבטא בתחושה מובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה, שמאפשרת לבני המעמד הפריבילגי לערער על התכתיבים הסוציו-פוליטיים בלי לחשוש למעמדם החברתי. היתרונות היחסיים שמהם נהנים בני המעמד הפריבילגי במסגרת ההתמודדות עם ההימנעות משירות צבאי מדגימים את

ההיררכיה האתנו-מעמדית המוטבעת בהתנגדות האינדיבידואלית למנגנוני הכוח הסוציו-פוליטיים של המדינה.

במישור המגדרי, מצאתי כי **הגברים מהמעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי** מאתגרים, בתפיסותיהם ובמעשיהם, את הדפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית המקומית. התנגדות זו מתפתחת בהדרגה לאורך חייהם, בזיקה הדדית לבחירתם שלא לשרת בצבא. ניצניה הראשונים של ההתנגדות לגבריות ההגמונית מתגלים בגיל הנערות, בכינון זהות גברית שמבליטה היבטים רגשיים, ושמשתייגת מהתכונות שמצופות מנערים ומחיילים. הרתיעה מהגבריות ההגמונית מתחזקת במסגרת המפגש הטעון עם המערכת הצבאית, שיוצר או שמעצים את תחושת חוסר ההלימה לגבריות שמוגדרת במונחים צבאיים. גם מהלך השחרור של הנמנעים משירות צבאי (שהוא מהלך לא-פומבי שכולל לרוב פנייה לקב"ן והפגנת קשיים רגשיים ביחס לזירה הצבאית) מתרחק מהתכתיבים של הגבריות ההגמונית, ובפרט מהתכונות ה"הירואיות" שמזוהות עם הקרביות מחד ועם הסרבנות הפוליטית-מצפונית מאידך (כגון: אומץ, נחישות והקרבה עצמית). נקודת מבטם העכשווית של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מסמנת את התעצבותה של זהות נון-קונפורמית, שמאגרת לא רק את הגבריות ההגמונית, אלא גם תפיסות פוליטיות, לאומיות וחברתיות רחבות.

הגבריות האנטי-הגמונית המתעצבת בקרב המרואיינים בני המעמד הפריבילגי בולטת על רקע **הזהות הגברית שמכוננים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי**. האחרונים נוטים לאמץ את התפיסה שמייחסת לחייל הקרבי גבריות אולטימטיבית, והם שואפים להתקרב לגבריות ההגמונית, בעיקר בצורתה הצבאית-קרבית. כתוצאה מכך, הם חווים פגיעה בזהות המגדרית ובושה סביב אי-שירותם בצבא. תפיסות וחוויות אלה מצביעות על כך שגם כאשר גברים ממיקומים מוחלשים חותרים תחת תכתיביה של הגבריות ההגמונית (כפי שמגלים עצם המהלך של ההימנעות משירות צבאי), קריאת התיגר שלהם כפופה לשיח ההגמוני-גברי ולשאיפה להשיג באמצעותו לגיטימציה והכרה חברתית.

עבודה זו מרחיבה את ההמשגה התיאורטית של ההימנעות משירות צבאי, ומציעה שני כיוונים חדשים למסגור התופעה. ראשית, היא מצביעה על כך שההסתייגות מהשירות הצבאי עשויה לצמוח בנסיבות אחרות מאלה שמיוחסות לה. נסיבות אלה כוללות תחושות של אי-הלימה רגשית למערכת הצבאית, את המשכורת הצבאית הנמוכה שמוצעת לחיילים בסדר, ואת מדיניות ההשמה הצבאית שלא תמיד מתחשבת בשאיפות וברצונות של המתגייסים, בעיקר מהמעמד הנמוך. שלושת המשתנים האלה מוסיפים היבטים חדשים לכתיבה שמבקשת להסביר את חוסר המוטיבציה של צעירים ישראליים (מהמעמד הבינוני והנמוך כאחד) לשרת בצבא.

הכיוון הרעיוני השני שעולה מעבודה זו – זה שמצביע על הדפוסים המעמדיים שמוטמעים בהימנעות משירות צבאי ובהשלכותיה לאורך זמן – משלים את המחקר שעוסק בתפקידו של הצבא (כסוכן של המדינה) בשעתוק אי-השוויון החברתי. בפרט, הוא מדגים כיצד היחסים שפרטים ממיקומים חברתיים שונים מכוננים עם המדינה משפיעים על דפוסי ההתנגדות המובחנים שלהם, ובכך פועלים לשעתוק ההיררכיה החברתית. המקרה של ההימנעות משירות צבאי חושף כי הנטייה של המוחלשים להביע את נאמנותם, שייכותם והזדהותם ביחס למדינה חודרת גם לזירה שסותרת לכאורה את הנטייה הזו – זירת ההתנגדות לתכתיבים המדינתיים.

השאיפה לזכות בהכרה ובלגיטימציה לאומית-חברתית משפיעה על עיצובן של תחושות החרטה והבושה ביחס למעשה ההתנגדות. זאת בניגוד גמור לנטייה של חברים במעמדות המבוססים, לכונן השלמה מלאה, ואף גאווה ביחס לאותה פעולה. פערים מעמדיים אלה מצביעים על כך שההימנעות משירות צבאי מתמזגת עם מכלול התהליכים הסוציו-פוליטיים שמפרידים בין קטגוריות אתנו-מעמדיות שונות, מעריכים ומדרגים אותם לפי ההיררכיות המוכרות, ומנציחים את אי-השוויון החברתי.